

Казначеева Дар'я Володимирівна,
кандидат юридичних наук
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

УДК 343.211

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПЕВНИХ ВИДІВ ПОКАРАНЬ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Проведено аналіз видів покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітніх та особливості їх призначення. Встановлено, що перелік покарань, що застосовуються до неповнолітнього, по відношенню до осіб, які досягли повноліття, суттєво обмежений. Таким чином простежується негативна тенденція, відповідно до якої позбавлення волі на певний строк – найтяжчий вид покарання, серед тих, які можуть бути застосовані до неповнолітніх злочинців призначається судами в декілька раз більше, ніж інші види покарань. Вікові особливості неповнолітніх, специфіка вчиняємих ними злочинів свідчать про необхідність розробки таких заходів покарання, в яких акценти зміщуються з каральних на виховні та попереджувальні аспекти.

Ключові слова: неповнолітній, види покарань, призначення покарання.

Кримінальна відповідальність неповнолітніх та практика призначення їм покарання реалізується завдяки застосуванню основних положень кримінально-правової політики України в цій сфері, яка формується на основі особливого підходу до реалізації кримінальної відповідальності зазначеної категорії правопорушників. Аналіз сучасного стану національної і світової кримінальної політики засвідчує, що її визначальною рисою є гуманізація кримінально-правової репресії. Пріоритетами цієї діяльності є докорінна зміна існуючих кримінальних правовідносин та їх врегулювання відповідно до вимог міжнародно-правових актів і Конституції України.

Кримінальний кодекс України доцільно акумулює норми, присвячені відповідальності неповнолітніх, в спеціальному розділі XV «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх». Виокремлення даного розділу дозволяє врахувати при вирішенні питань притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх особливості їх психіки, виховання, причини та умови, що сприяють скоєнню злочинів, призначити законне та справедливе покарання, направлене на досягнення його цілей.

Проблема злочинності неповнолітніх залишається актуальною для всього світового співтовариства, стурбованого пошуком шляхів та вироблення гуманно-ефективних заходів профілактичного впливу та протидії такому небезпечному явищу. Тому злочинність неповнолітніх постійно привертає до себе особливу увагу вчених та практиків. Це зумовлено не тільки тим, що неповнолітні завжди визнавалися злочинцями особливого роду, а й тим, що в даний час неповнолітні – одна з найбільш уражених верств населення.

Дані статистики свідчать про те, що рівень злочинності серед неповнолітніх в Україні є досить високим, не дивлячись на деяку тенденцію зменшення кількості злочинів, що скоюють особи, які не досягли вісімнадцятирічного віку у останні роки. Так, в Україні у 2012 році неповнолітніми вчинено 14,2 тис. злочинів, що на 14,4 % менше ніж у 2011 році; майже 7 тис. (або 49 %) від цієї кількості – тяжкі та особливо тяжкі. Питома вага тяжких та особливо тяжких злочинів за розслідуваними справами становила 7,3% [8 % у 2011 році] [1].

Суттєвий внесок у вирішення проблем кримінальної відповідальності неповнолітніх зробили в своїх працях, зокрема, такі вчені: В. І. Арькова, З. А. Астеміров, О. М. Бандурка, Г. С. Гаверов, Н. І. Гуковська, А. І. Долгова, І. О. Кобзар, Л. М. Кривоченко, Г. М. Мінковський, Е. Б. Мельнікова, В. Ф. Мороз, В. С. Орлов, А. А. Прімаченко, І. М. Сабіров, Н. К. Семернева, М. О. Скрябін, К. К. Сперанський, М. С. Таганцев, В. М. Трубніков, А. П. Тузов, О. І. Чернишов, О. П. Чугаєв, Я. М. Шевченко, А. Е. Якубов тощо.

Водночас окремі питання, пов'язані, наприклад, із диференціацією кримінальної відповідальності неповнолітніх різного віку, віковою неосудністю, системою покарань для неповнолітніх, особливостями звільнення від покарання та його відбування залишаються дискусійними та недостатньо дослідженими. Вирішення зазначених проблем потребують комплексного підходу шляхом вдосконалення законодавства, що регулює кримінальну відповідальність неповнолітніх.

Метою статті є аналіз видів покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітніх та особливості їх призначення.

Поряд із загальними положеннями, що належать до питань кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини, Кримінальний Кодекс України передбачає певні особливості кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх. Ці особливості передбачені розділом 15 КК України і стосуються:

- звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності (ст. 97, ч. 2 ст. 106);
- видів покарань, що застосовуються до неповнолітніх (ст. 98-102);
- призначення покарання (ст. 103);
- звільнення від покарання та його відбування (ст. 104-107);
- погашення і зняття судимості (ст. 108).

Встановлюючи ці особливості, законодавець виходив з психологічної характеристики цього віку: нестійкості психічних процесів, відсутності достатнього життєвого досвіду, знань, навичок, соціальної поведінки. особливості застосування кримінальних покарань до неповнолітніх злочинців. Зазначені особливості не протиставляються загальним інститутам відповідальності і покарання, а деталізують щодо неповнолітніх зміст та межі загальних інститутів, виходячи з реальних особистих особливостей неповнолітніх. Законодавець визнає, що неповнолітній – це злочинець особливого роду, який потребує не тільки примусового впливу,

але і захисту з боку суспільства та держави. В зв'язку з цим кримінальна відповідальність неповнолітніх особливо у формі покарання коригується низкою спеціальних норм [2, с.25; 3, с.44-45].

Однак, перелік покарань, що застосовуються до неповнолітнього, по відношенню до осіб, які досягли повноліття, суттєво обмежений. Так, відповідно до ст. 98 КК до неповнолітніх як основні покарання можуть бути застосовані лише штраф, громадські та виправні роботи, арешт і позбавлення волі на певний строк, а як додаткові – штраф і позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

При цьому, як зазначив Пленум Верховного Суду України в постанові від 16 квітня 2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх», інші основні та додаткові покарання до неповнолітніх не застосовуються, навіть якщо на час розгляду справи судом вони досягли повноліття [4].

Слід передусім відмітити, що зміст та умови застосування передбачених у ч. 1 ст. 98 КК видів покарань до неповнолітніх мають певні особливості порівняно з такими ж покараннями при застосуванні їх до повнолітніх.

Відповідно до ч. 1 ст. 99 КК штраф застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний доход, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення. Частина 2 цієї статті передбачає, що розмір штрафу, в тому числі за вчинення злочину, за який передбачено основне покарання лише у виді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, встановлюється судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану неповнолітнього в межах до п'ятисот встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Істотно пом'якшені і такі види покарань, як громадські роботи та виправні роботи. Згідно зі ст. 100 КК ці види покарання можуть бути призначені тільки неповнолітнім у віці від 16 до 18 років. Значно меншими є строки цих покарань: громадські роботи можуть бути призначені на строк від тридцяти до ста двадцяти годин і полягають у виконанні робіт у вільний від навчання чи основної роботи час, тривалість їх не може перевищувати двох годин у день; строк виправних робіт встановлений від двох місяців до одного року, і вони виконуються за місцем роботи, при цьому відрахування в доход держави визначаються судом у розмірі від п'яти до десяти відсотків.

На підставі ст. 101 КК арешт полягає у триманні неповнолітнього в умовах ізоляції в спеціально пристосованих установах і може бути призначений тільки неповнолітнім, які досягли на момент постановлення вироку шістнадцяти років, на строк від п'ятнадцяти до сорока п'яти діб.

Позбавлення волі згідно з ч. 2 ст. 102 КК взагалі не може бути призначене неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості. Покарання у виді позбавлення волі особам, які не

досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, може бути призначене на строк від шести місяців до десяти років, крім випадків, передбачених пунктом 5 частини третьої цієї статті. Неповнолітні, засуджені до покарання у виді позбавлення волі, відбувають його у спеціальних виховних установах. Обмежує закон і максимальні строки позбавлення волі для неповнолітніх. Залежно від тяжкості злочину (ст. 12 КК), за який засуджується неповнолітній, позбавлення волі може бути призначено: 1) за вчинений повторно злочин невеликої тяжкості – не більше двох років; 2) за злочин середньої тяжкості – не більше чотирьох років; 3) за тяжкий злочин – не більше семи років; 4) за особливо тяжкий злочин – не більше десяти років; 5) за особливо тяжкий злочин, пов'язаний з умисним позбавленням життя людини, – до п'ятнадцяти років.

Аналіз норм кримінального законодавства свідчить, що застосування до осіб, які на час постановлення вироку не досягли шістнадцятирічного віку, таких покарань, як громадські та виправні роботи, а також арешту законом не передбачено. Враховуючи те, що відповідно до положень чинного цивільно-процесуального законодавства України неповнолітніх, які б мали самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення практично немає, тому що на роботу за трудовим договором приймають як виняток осіб, яким виповнилося 16 років, за згодою одного з батьків, застосування такого виду покарання, як штраф видається дуже проблематичним.

Таким чином слід визнати дуже обмеженими перелік видів покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітнього, що не відповідає положенням Мінімальних стандартних правил ООН, так відповідно до пункту 5.1 Пекінських правил заходи впливу на неповнолітніх мають визначатися з урахуванням не лише тяжкості вчиненого ним правопорушення, а й особливостей особистості підлітка. Особі, яка вчинила злочин, має бути призначено покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів. Пекінські правила орієнтують національних законодавців, в першу чергу, на скорочення випадків застосування позбавлення волі до неповнолітніх. В п.17.1 передбачено, що «рішення про обмеження особистої свободи неповнолітнього повинно прийматись тільки після уважного дослідження цього питання та обмеження повинні бути по можливості зведені до мінімуму; неповнолітнього правопорушника не слід позбавляти особистої свободи, якщо тільки його не визнано винним у вчиненні серйозного діяння з застосуванням насильства проти іншої особи чи в неодноразовому вчиненні інших серйозних правопорушень, а також за відсутності іншого відповідного заходу впливу» [5, с.295].

Згідно зі статистичними даними, у 2012 році кількість неповнолітніх осіб, засуджених до позбавлення волі, збільшилася на 7,6 % і становила 2 тис. або 18,7 % від числа таких засуджених у 2011 році [1,9 тис. або 22,0 %]. Найбільше їх у Донецькій області –

323, Дніпропетровський – 191, Луганський – 170, Одеський – 114, та в Автономній Республіці Крим – 103. Кількість неповнолітніх, засуджених у 2010 році до позбавлення волі до 1 року включно становить – 123 [95]; від 1 до 2 років – 191 [156]; від 2 до 5 років – 1,3 тис. [1,2 тис.]; від 5 до 10 років – 326 [370]. До позбавлення волі у 2012 році неповнолітніх було засуджено за вчинення таких злочинів: за умисне вбивство – 158 [149], умисне тяжке тілесне ушкодження – 74 [93], зґвалтування – 82 [70], крадіжка – 920 [600] (45,3 % від загальної кількості всіх засуджених до позбавлення волі підлітків), грабіж – 332 [411], розбій – 245 [285], незаконне заволодіння транспортними засобами – 139 [160], хуліганство – 31 [51], злочини у сфері обігу наркотичних засобів – 50 [49]. Інші види основних покарань застосовуються до неповнолітніх рідко. Так, у 2012 році арешт призначено 85 неповнолітнім, виправні роботи – 3, громадські роботи – 522, штраф – 535. Додаткове покарання у виді штрафу в 2010 році до неповнолітніх не застосовувались, четверо неповнолітніх осіб позбавлені права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Виправдано судами четверо неповнолітніх осіб [1].

Таким чином простежується негативна тенденція, відповідно до якої позбавлення волі на певний строк – найтяжчий вид покарання, серед тих, які можуть бути застосовані до неповнолітніх злочинців призначається судами в декілька раз більше, ніж інші види покарань.

Аналізуючи ефективність покарання у вигляді позбавлення волі, Г. Ф. Хохряков зазначає, що більшість спеціалістів на сьогодні відносяться до нього, як до вимушеного явища, ніж бажаного [6, с.65]. Суть останнього, на думку І. М. Гальперіна, пов'язана з наявністю протиріччя між умовами життя до засудження та життєдіяльністю в умовах ізоляції від суспільства [7, с.94-99]. Показуючи динаміку системи відносин та психічних станів неповнолітніх, що вони переживають в умовах соціальної ізоляції, В. Ф. Пірожков, зазначає, що окремі з них дуже часто вимагають негайної і тривалої допомоги психіатра та психолога [8, с.62-69].

Вікові особливості неповнолітніх, специфіка вчиняємих ними злочинів свідчать про необхідність розробки таких заходів покарання, в яких акценти зміщуються з каральних на виховні та попереджувальні аспекти. Низька ефективність застосування позбавлення волі сприяє уникненню по відношенню до неповнолітніх такого виду покарання. Таким чином необхідно погодитись із вченими, які пропонують до переліку покарань, що застосовують до неповнолітніх додати обмеження волі [9, с. 23; 10, с. 17].

Також видається доцільним доповнити норми КК України новими покараннями, які були б розраховані тільки на неповнолітніх злочинців. Такі особливі покарання, не пов'язані з ізоляцією, передбачають КК Голландії (ст.77h), КК Швейцарії (ст.87), кримінальне законодавство Великобританії [11; 12]. Це, наприклад, обов'язок усунути заподіяну шкоду або виконати на користь по-

терпілої сторони певні роботи, з метою компенсації заподіяної шкоди; обов'язок відвідувати навчальну програму тощо.

У зв'язку із викладеним, в подальшому потребують системного вирішення такі питання, як встановлення мети покарання неповнолітніх, розроблення системи покарань для неповнолітніх з урахуванням результатів соціологічних та кримінологічних досліджень, досвіду закордонних держав. Розширення видів покарань, які можуть застосовуватись до неповнолітніх, дало б змогу судам при вирішенні питання про призначення конкретного виду покарання більш широкий вибір, що, насамперед, сприятиме індивідуалізації кримінальної відповідальності.

Розширення видів покарань, які можуть застосовуватись до неповнолітніх, дало б судам при вирішенні питання про призначення конкретного виду покарання більш широкий вибір, що, насамперед, сприятиме індивідуалізації кримінальної відповідальності. Таким чином необхідно погодитись із вченими, які пропонують до переліку покарань, що застосовують до неповнолітніх додати обмеження волі.

Вікові особливості неповнолітніх, специфіка вчиняємих ними злочинів свідчать про необхідність розробки таких заходів покарання, в яких акценти зміщуються з каральних на виховні та попереджувальні аспекти. Тому особливо актуальною є розробка теоретично обґрунтованого і практично значущого комплексу заходів кримінально-правового впливу на неповнолітніх, які вчинили злочини, з тим, щоб виключити домінування в ньому позбавлення волі, оскільки це покарання як ніяке інше впливає на життя неповнолітнього, причому, як правило, змінює його поведінку на ще більш негативну. В подальшому потребують системного вирішення такі питання, як встановлення мети покарання неповнолітніх, розроблення спеціальної системи покарань для неповнолітніх з урахуванням результатів соціологічних та кримінологічних досліджень, досвіду закордонних держав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Узагальнення про практику розгляду судами кримінальних справ щодо неповнолітніх // http://sc.gov.ua/ua/uzagalnenija_sudovoji_praktiki.html.
2. Скрябин М. А. Общие начала назначения наказания и их применение к несовершеннолетним. – Казань : Изд-во Казанского у-та, 1988. – 128 с.
3. Сперанский К. К. Уголовно-правовая борьба с преступлениями несовершеннолетних и против несовершеннолетних. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского у-та, 1991. – 180 с.
4. Постанова Пленуму Верховного суду України від 16 квітня 2004 року № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх».
5. Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА. М., 1999. – 784 с.
6. Хохряков Г. Ф. Наказание в виде лишения свободы: оценка эффективности // Советское государство и право. – 1989. – № 2. – С. 65-73.

7. Гальперин И. М. Социальные изменения и содержание наказания // Планирование мер борьбы с преступностью. – М.: Юрид. л-ра, 1982. – С. 94-99.

8. Пирожков В. Ф. Криминальная психология. Подросток в условиях социальной изоляции. Кн. – 2-я. – М.: Ось-89, 1998. – 320 с.

9. Богатирьев І. Методологія впровадження кримінальних покарань, альтернативних позбавленню волі // Право України. – 2004. – №7. – С. 20-23.

10. Дашенко О. В. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання неповнолітніх: автореф. на здобуття наук. степеня канд. юрид. наук: за спец. 12.00.08., Запоріжжя. – 2009. – 19 с.

11. Уголовный кодекс Голландии / Науч. ред. д.ю.н., заслуженный деятель науки РФ, проф. Б. В. Волженкин, пер. с англ. И. В. Мироновой. – СПб.: Изд-во Юридический центр Пресс, 2000. – 253 с.

12. Уголовный кодекс Швейцарии / Пер. с нем. – М.: Изд-во Зерцало, 2000. – 138 с.

Проведен анализ видов наказаний, которые могут быть применены к несовершеннолетним и особенности их назначения. Установлено, что перечень наказаний, применяемых к несовершеннолетним, по отношению к лицам, не достигшим совершеннолетия, существенно ограничен. Таким образом прослеживается негативная тенденция, согласно которой лишение свободы на определенный срок – самый тяжкий вид наказания среди тех, которые могут быть применены к несовершеннолетним преступникам назначается судами в несколько раз больше, чем другие виды наказаний. Возрастные особенности несовершеннолетних, специфика совершаемых ими преступлений свидетельствуют о необходимости разработки таких мер наказания, в которых акценты смещались бы с карательных на воспитательные и предупредительные аспекты.

Ключевые слова: несовершеннолетний, виды наказаний, назначение наказания.

Analyzed the types of penalties that can be applied to minors, and especially their destination. Found that for penalties applicable to minor in relation to persons of full age, significantly limited. Thus the observed negative trend whereby imprisonment for a definite period – the most serious form of punishment, including those that can be applied to juvenile offenders appointed by the courts several times more than other types of penalties. Age features of minors committed specific crimes they indicate the need for such penalties, in which the emphasis shifted from punitive to preventive and educational aspects.

Key words: juvenile offenders, penalties, imposition of punishment.

Стаття надійшла до редакції 08.10.2013
